ORTOEPIA NEOLOGISMULUI LATINESC. FORMAȚII CU *-IU*

DE

ION A. FLOREA

În limba română literară sînt numeroase cuvinte cu terminația atonă *-iu*. Ele sînt împrumuturi din latină, din franceză și din italiană. Chiar și în cazul acelor cuvinte care nu au echivalent latinesc (de exemplu : rom. *afeliu* < fr. *aphélie*, rom. *alcaliu* < fr. *alcali*, rom. *alotriu* < it. *allotrio*, gr. *allotrios*, rom. *armoniu* < fr. *harmonium*, rom. *arpegiu* < it. *arpeggio*, rom. *articulatoriu*, cf. fr. *articulatoire*), adaptarea grafică în română s-a făcut după modelul latin. De la terminațiile *-ium*, *-ius* nu au fost păstrate consoanele finale, ceea ce a făcut ca un număr mare de substantive (în primul rînd nume de elemente chimice : *bariu*, *calciu*, *cesiu*, *deuteriu*, *magneziu*, *natriu*, *potasiu* etc., dar și alte apelative : *acvariu*, *adagiu*, *afeliu*, *aluviu*, *armistițiu*, *auditoriu*, *auspiciu* etc.) și adjective (*aleatoriu*, *ambulatoriu*, *articulatoriu* etc.) să se ortografieze cu finala atonă *-iu*. Doar puține neologisme de origine latină sînt scrise în prezent, după recomandările îndreptarelor și dicționarelor, cu *-ium*, ca în latină, pentru că se aplică unor noțiuni specifice civilizației române : *aerarium* 'tezaur public în vechea Romă', *auxilium* 'trupă aliată, încadrată în armata romană', *caldararium* 'sală de aburi în băile romane' etc. ; alte cuvinte, ca *podium* (< lat., fr. *podium*, germ. *Podium*), au primit și sensuri moderne. Un loc aparte, datorită sensului modern, fără legătură cu viața romană, îl au cuvinte ca *borium* 'carbură metalică, în principiu de wolfram'.

Între substantivele cu terminația *-iu* recomandată de normele actuale, există unele pentru care se admite (în DN[3])* și varianta *-ium* : *actiniu*, *bariu*, *cadmiu*, *calciu*. O formă mixtă prezintă, tot în DN[3], *ciboriu* 'baldachin susținut de coloane, care acoperea altarul bazilicilor creștine', la care, fără să se înregistreze varianta *ciborium*, se indică pl. *ciboriumuri*.

Vom mai observa, tot în legătură cu adaptarea (nu numai grafică) a lui *-ium*, *-ius* latin în română, că, în secolul trecut, cînd pătrund numeroase neologisme în limba literară (de exemplu, în terminologia științifică), cuvintele de acest tip sînt redate în diferite feluri. Înregistrăm cîteva cu titlu de mostră, din indicele lucrării lui N. A. Ursu, *Formarea terminologiei științifice românești*, Editura Științifică, București, 1962 : *afeliu*, cu variantele *afelio*, *afelie*, *afeliu*, *aphelium* ; *antimoniu*, cu variantele *antimonion*, *antimonio*,

* Siglele tuturor lucrărilor utilizate sînt cele din bibliografia DLR.

BDD-A1393 © 1986-1987 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 18.221.41.214 (2024-04-23 10:18:03 UTC)

antimonie, antimonium, antimoniu ; *promontoriu*, cu variantele *promontorie, promontorium, promontoriu*. Forma variantelor *antimonion, afelio, antimonio, afelie, antimonie, promontorie*, la care se pot adăuga, tot din epocă, nume proprii ca *Ovidie, Pompilie*, arată că latina care a stat la baza acestor forme avea, ca și latina clasică, silabația *i-um*, în hiat. Cu siguranță tot în hiat se pronunțau, după latina postrenascentistă normată de Erasm, și *aphelium, antimonium, promontorium* (N.A. Ursu, *op. cit.*), *consilium* (ARISTIA, PLUT. 64), *Demetrius* (id., *ibid.*, 24), *Fabius* (id., *ibid.*, 55), *Vallerius* (id., *ibid.*, 65), *Capitolium* (id., *ibid.*, 268), *atrium* (BARONZI, I. L. I, 191), *selenium, palladium, tellurium, sodium, potassium* (MARIN, F. 150), *calcium* (id., *ibid.*, 165), *aluminium, antimonium, barium, cadmium, calcium, cerium, erbium, glucinium, iridium, lithium, magnesium* etc. (id., PR. I, XIII, 218—220), *consistorium* (PETROVICI, P. 342, 343, 348), *presidium* (id., *ibid.*, 350), *salarium* (id., *ibid.*, 40), cu atît mai mult cu cît erau simțite ca vocabule latine neadaptate încă la limba română.

Nu s-a demonstrat că formele scrise cu *-ium* (*-ius*) și cele scrise cu *-iu* (*-iѕ*), coexistente în epocă și chiar la aceiași autori, se rosteau în totdeauna diferit: cele cu *-ium* în hiat, cele cu *-iu* în diftong. Cel puțin în perioada la care ne-am referit, unele dicționare (în care semivocala era notată) indicau pronunții în hiat (prin lipsa semnului scurtimii) nu numai pentru *consiliѕm* (LB), dar și pentru *adagiѕ* (LB ; *adagiu*, ANTONESCU, D.), *alodiѕ, auspiciѕ, bandagiѕ* (PROT. — POP., N.D.), *consistoriѕ* (LB), *declamatoriѕ, deluviѕ domiciliѕ* (PROT. — POP., N.D.), *dominiѕ* (LB), *echinocțiѕ* (PROT. — POP., N.D.), *guberniѕ* (LB), *judiciѕ* (PROT. — POP., N.D.), *mercuriѕ* (NEGULICI), față de alte situații, în care grupul se marca fie ca diftong ascendent (de exemplu, cu slova chirilică i-ѕ cu sau fără semnul scurtimii), fie ca diftong descendent (cu iѕ ori, cu litere latine, *iŭ*).

Fapt este că, în condiții și din cauze pe care vom încerca a le evidenția, din a doua jumătate a secolului trecut pînă astăzi, paralel cu stabilirea unei singure grafii, anume *-iu*, s-a răspîndit și generalizat rostirea cu diftong. Dar această primă constatare duce la întrebarea : ce fel de diftong a devenit acest hiat prin sinereză (dacă acceptăm o evoluție fonetică pe teren românesc, deși e foarte puțin probabil că aceasta s-a putut produce într-un timp atît de scurt) sau (mult mai probabil) cu ce fel de diftong a fost înlocuit acest hiat ? A fost el ascendent ?, așa cum îl considera Al. Philippide în *Gramatica elementară a limbii române*, Iași, 1897, p. 25 : „... avem de observat că neologismele eterogene în *iu*, precum *consiliu, exercițiu, exordiu, geniu, privelegiu, studiu*, au pe *u* din terminație întreg", sau descendent ? așa cum aprecia H. Tiktin în *Călăuza ortografică* (în „Arhiva Societății științifice și literare din Iași" tomul I, 1889—1990, p. 184) : „Se scrie însă *memoriŭ, promontoriŭ, martiriŭ, executoriŭ, propriŭ* etc., unde *i* din terminație e plenison", părere reluată de H. Tiktin și în *Gramatica română. Etimologie și sintaxă*, ediția a III-a, p. 54 : „neutrele terminate în *-iu* cu *i* plenison neintonat [...] *studiu, privilegiu, consiliu*" și aplicată sistematic în *Dicționarul român-german* : *abatoriŭ, aleatoriŭ, aluminiŭ, bariŭ, beneficiŭ, concediŭ, contradictoriŭ*.

Autorii dicționarelor din epocă, atunci cînd marcau semivocala (sau semiconsoana, fiind vorba de *i* și *u*), procedau ca niște precursori ai lui H. Tiktin. Pot fi menționate, la 1848 (NEGULICI), formele : *memoriŭ, menagiŭ,*

BDD-A1393 © 1986-1987 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 18.221.41.214 (2024-04-23 10:18:03 UTC)

meritoriŭ, ministeriŭ, naufragiŭ, oficiŭ, orgoliŭ (scris cu D.) : *astrolabiŭ, deluviŭ, doliŭ, domiciliŭ, dominiŭ, ed* iŭ); la 1862 (PROT. — POP., N.D.) : *abatagiŭ, ada apanagiŭ, armistiŭ, artificiŭ* (scris cu iŭ) ; la 1863 *accesoriŭ, adulteriŭ, aluminiŭ, antimoniŭ, beneficiŭ, cc detaliŭ* ; la 1870 (COSTINESCU) : *absolutoriŭ, acceso toriŭ* (dar, e adevărat, și *abatagiu, abordagiu*).

Valoare de diftong descendent aton are *-iu* (scri scrieri din epocă ; pentru ilustrare, ne vom opri la cîte multe neologisme : ARISTIA, PLUT. : *auguriŭ* (p. 3 *contrariŭ* (LXXVIII$_2$, 291), *declamatoriŭ* (290), *doliŭ ciliŭ* (97), *elogiŭ* (LXVII$_2$, CVII$_2$), *exerciŭiŭ* (CVII$_2$), *fl geniŭ* (XXIII$_2$), *gimnaziŭ* (289), *imperiŭ* (VIII$_2$, 160), *ju* (183), *naufragiŭ* (300, 379), *omagiŭ* (363), *onorariŭ* (etc., precum și numeroase nume proprii : *Ascaniŭ* (4 267, 352, 369—372), *Dionisiŭ* (69, ; BARASCH, M. : *aluviŭ* (II, 52), *contrariŭ* (II, 220), *diluviŭ* (II, 24, 39, 86), *mediŭ* (III, 32), *mercuriŭ* (III, 129), *misteriŭ* (II, 77, 119), *spaŭiŭ* (II, 82, 83, 120), *studiŭ* (I, 71) *Apiŭ* (II, 188), *Cartesiŭ* (III, 17), *Pliniŭ* (II, 188 (II, 179) ; BARONZI, I. L. : *beneficiŭ* (II, 206), *candi* (I, 196), *doliŭ* (I, 197), *edificiŭ* (*ibid.*), *exerciŭiŭ* (I, incendiŭ (*ibid.*), *ivoriŭ* (I, 203), *oficiŭ* (I, 206), *ordinar* (II, 233), *propriŭ* (*ibid.*), *refugiŭ* (I, 210), *sacrificiŭ* (I, *supliciŭ* (*ibid.*), *teritoriŭ* (I, 214) ; KRETZULESCU, 74), *radiŭ* (52, 382), *spaŭiŭ* (98, 130, 320), *studiŭ* beneficiŭ (144), *consiliŭ* (169), *desideriŭ* (11), *demoniŭ* (essenciŭiŭ (21, 26, 35, 67), *geniŭ* (138, 168), *meziŭ* principiŭ (5, 50, 54, 59, 91, 101), *propriŭ* (1, 32), (136) și nume proprii : *Cartesiŭ* (IV, 67, 112, 196), (181), *Terenŭiu* (130) ; MARIN, F. : *cortegiŭ* (30), *ec* (430), *laboratoriŭ* (181), *molecolariŭ* (24), *ordinariŭ* (108, 113, 121), *spaŭiŭ* (31, 56—58, 64) și id., PR. I : *a* 216), *capilariŭ* (72), *circulariŭ* (46) ; PÎCLEANU, I. I : *consiliŭ* (27, 82), *discordiŭ* (42), *geniŭ* (I, V, VII, X *propriŭ* (IX), *penagiŭ* (129), *studiŭ* (VIII). La toți ac exemplele, grafia este -iŭ. Și în ultimul sfert al secolu se scria cu caractere latine dar se păstra încă semnul scu -iŭ, deci ca diftong descendent, la GHICA, C.E., I : *ad* (448), *beneficiŭ* (141, 255, 443, 639), *capriciŭ* (33, 18 *consiliŭ* (15, 214, 337), *edificiŭ* (153, 250, 281), *exerci* (392, 439), *(H)Oraŭiŭ* (37), *ilusoriŭ* (639), *imperiŭ* (2 *mediŭ* (358, 360, 386, 494, 513), *memoriŭ* (460), *neces omagiŭ* (80), *orologiŭ* (300), *peisagiŭ* (46), *Pompiliŭ* (606, 607), *privilegiŭ* (281, 297, 299, 313, 446), *pro* 571, 631) etc. și la ODOBESCU, S. : *armistiŭiŭ* (III, 53 *contrariŭ* (I, 308, II, 330, III, 425), *consiliŭ* (I, 495,

BDD-A1393 © 1986-1987 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 18.221.41.214 (2024-04-23 10:18:03 UTC)

tariŭ (II 496), *deceniŭ* (II 405), *doliŭ* (I, 194), *diluviŭ* (II 474), *exerciţiŭ* (III, 525), *frontispiciŭ* (III, 73), *imperiŭ* (III, 71, 401, 417, 425), *memoriŭ* (I, 346, II, 79, III, 493) etc., precum şi nume proprii: *Ceciliŭ* (I, 42), *Dionisiŭ* (I, 134, II, 372, 377), *Graţiŭ* (III, 64), *(H)Oraţiŭ* (I, 33, 38, 46, 48, 49, II, 372, III, 11), *Lucreţiŭ* (III, 5), *Ovidiŭ* (III, 116, 117).

Dar se înregistrează, tot din secolul trecut, şi celelalte valori ale lui *-iu*, aceea de hiat (grafiile i8 sau *iu*, în scrieri în care apare şi semnul scurtării), precum şi aceea de diftong ascendent (scris i-8, i-̆8 sau *i̯u*). Vom releva întîi latinismele şi numele proprii transpuse ca în latină, care se mai întîlnesc la ARISTIA, PLUT.: *consilium* (64), *Claudius* (CIV$_2$), *Demetrius* (24), *Fabius* (55), *Lavinium* (81), *Marius* (189), *Valerius* (249, 250); la BARONZI, I.L.: *atrium* (I, 191); la KRETZULESCU, A.: *Silvius* (476, 488); la MARIN F.: *selenium, tellurium, silicium* (20), *potassium, sodium, lithium, barium* (21), *calcium* (89), *palladium* (130), *cadmium* (149); la PETROVICI, P.: *consistorium* (342, 343, 348), *presidium* (XXII, 350), *salariumul* art. (40). Tot în hiat se pronunţau, mai ales nume proprii, la BARASCH, M.: *astrolabiu* (II, 52), *Gregoriu* (II, 70), *Iuliu Cesar* (II, 69, 118); la KRETZULESCU, A.: *radiu* (15); la LAURIAN, F.: *deliriu* (63), *Innocentiu* (185 bis); la MARIN, F.: *staţionariu* (125); la PÎCLEANU, I.: *studiu* (VII), *sociu* (34) — în toate exemplele de mai sus cu grafia -i8 —, ca şi, mai tîrziu, la GHICA, C.E.: *imperiu* (373) sau ODOBESCU, S.: *Casiu* (II, 377), *Claudiu* (I, 53), *Demetriu* (II, 373), *Enniu* (I, 45, 52), *Titu Liviu* (I, 40), *Nevia* (I 42), *Pacuviu* (I, 46, 52), *spaţiu* (III, 51), *Terenţiu* (I, 52, III, 26).

Numeroase exemple cu grafia i-8, i-̆8, ĭ8 sau *i̯u* atestă, în secolul al XIX-lea, rostirea lui *-iu* şi ca diftong ascendent. Astfel, la ARISTIA, PLUT. (scris -ĭ8): *curagĭu* (133, 357), *echipagĭul* (325), *particularĭu* (139), *superiorĭu* (LIII$_2$); la BARASCH, M. (scris -i-̆8): *aliagĭu* (III, 157), *maritagĭu* (II, 202), *miragĭu* (III, 33), *piesagĭul* (I, 11), *privilegĭurile* (I, 17), *reparatorĭu* (I, 95), *uvragĭu* (I, 11, 64); la KRETZULESCU, A. (scris -i-̆8 şi -i-8): *cartilagĭu* (99, 126, 137, 143, 151, 176, 277, 315, 316), *radĭu* (140, 141, 216, 239, 382); la LAURIAN, F. (scris -i-̆8, -i-8): *adversarĭu* (168), *conservatoĭu* (137), *elementarĭu* (160), *generatorĭu* (27), *involuntarĭu* (122), *necessarĭu* (71, 82, 143), *observatorĭu* (14, 90, 105), *ordinarĭu* (68, 82), *ordinatorĭu* (131, 133, 147, 171, 186), *particularĭu* (44, 77), *primarĭu* (32, 187), *preliminarĭu* (109), *privilegĭu* (33, 58, 164), *secundarĭu* (43), *ultimarĭu* (34), *voluntarĭu* (57); la MARCOVICI, VEL. (scris -i-̆8): *Pompeĭu* (89), *privileghĭu* (105, 133, 183); la MARIN, F. (scris -i-̆8, -i-8): *capilarĭu* (67), *contrarĭu* (200, 232), *ordinarĭu* (9), *rezervorĭu* (78, 79, 106, 141, 142); id., PR. I: *ecleragĭu* (70); la PÎCLEANU, I. (scris -i-8, -i-8): *artificĭuri* (I, 65, 78), *colegĭu* (V), *consilĭu* (5, 6, 8), *detalĭuri* (XXXII), *edificĭu* (7), *imperĭu* (4, 7, 14, 197), *ministerĭu* (10), *omagĭu* (XXXIV), *pasagĭul* (199), *prodigĭu* (34, 196), *refugĭu* (38), *sacrilegĭu* (33), *supliciu* (29—31, 33), *ultragĭu* (11, 94), *vicĭu* (38, 72); la ODOBESCU, S. *arbitragĭu* (I, 308), *avantagĭu* (I, 308, 337), *colegĭu* (II, 59), *cortegĭu* (I, 39), *dicţionarĭu* (II, 334), *edificĭu* (I, 466, 506), *genĭu* (II, 541), *propriu* (I, 367), *remunerarĭu* (II, 83), *serviciu* (I, 323), *spaţiu* (III, 415), *stranĭu* (II, 478).

BDD-A1393 © 1986-1987 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 18.221.41.214 (2024-04-23 10:18:03 UTC)

Dacă grafiile cu alfabetul de tranziție indică într-adevăr rostirile reale, trebuie să observăm că în epocă, uneori la același autor și chiar la același cuvînt, alternau grafiile ĭ8 (i8) cu i8̆ și cu i-8̆ (i-8̆, ĭ8), adică rostirile cu hiat, cu diftong descendent și cu diftong ascendent. Astfel: *adversariŭ* (LAURIAN, F. 103) și *adversarĭu* (id., *ibid.*, 168); *aliagiŭ* (MARIN, PR. I, 193) și *aliagĭu* (BARASCH, M. III, 157); *antimoniu* (MARIN, F. 47) și *antimoniŭ* (id., *ibid.*, 50); *colegiŭ* (ODOBESCU, S. III, 328) și *colegĭu* (PÎCLEANU I. V, ODOBESCU, S. II, 59); *conservatoriu* (MARIN, F. 87) și *conservatorĭu* (id., *ibid.*, 278); *consiliŭ* (ARISTIA, PLUT. 86, 109, PÎCLEANU, I. 27, 82, ODOBESCU, S. I, 495, II, 58, 76, 367) și *consilĭu* (PÎCLEANU, I. 5, 6, 8); *contrariŭ* (ARISTIA, PLUT, 291, BARASCH, M. II, 220, MARIN, F. 232, 234, PÎCLEANU, I. XXIII, ODOBESCU, S.I., 388, II, 330, III, 425) și *contrarĭu* (MARIN, F. 200, 232); *cortegiŭ* (id., *ibid.*, 30) și *cortegĭu* (PÎCLEANU, I. 35, ODOBESCU, S. I, 39); *detaliuri* (PÎCLEANU, I. XV, 67) și *detalĭuri* (id., *ibid.*, XXXII); *edificiŭ* (BARONZI, I. L. I, 197, LAURIAN, F. 5, 184, MARIN, F. 430, ODOBESCU, S. II, 255) și *edificĭu* (PÎCLEANU, I. 7, ODOBESCU, S. I, 466, 506); *geniŭ* (ARISTIA, PLUT. XXIII_2, BARASCH, M. I, 15, 35, 39, 86, LAURIAN, F. 138, 168, PÎCLEANU, I. V, VII, XIV, ODOBESCU, S. I, 47, 212, 263, 498, II, 243, 251, III, 52, 319) și *genĭu* (ODOBESCU, S. II, 541); *imperiŭ* (ARISTIA, PLUT. VIII_2, 160, BARONZI, I. L. I, 201, PÎCLEANU, I. 3, 90, ODOBESCU, S. III, 71, 401, 417) și *imperĭu* (PÎCLEANU, I. 4, 7, 14, 197); *involuntariŭ* (LAURIAN, F. 56) și *involuntarĭu* (id., *ibid.*, 122); *judeţiŭ* (id., *ibid.*, 16, 41) și *judeţĭul* (id., *ibid.*, 42—44, 103); *maritagiŭ* (BARONZI, I. L. II, 231) și *maritagĭu* (BARASCH, M. II, 202, PÎCLEANU, I. XXV); *ministeriŭ* (ARISTIA, PLUT., LIII_2, 95, PÎCLEANU, I. XXV) și *ministerĭu* (PÎCLEANU, I. 10); *miragiŭ* și *miragĭu* (BARASCH, M. III, 33); *necesariŭ* (LAURIAN, F. IV, 26, 50, 131, MARIN, F. 2, 430, BĂLĂȘESCU, GR. XVII, ODOBESCU, S. II, 75, III, 90) și *necesarĭu* (LAURIAN, F. 77, 82, 143); *omagiŭ* ARISTIA, PLUT. 363) și *omagĭu* (PÎCLEANU, I. XXXIV); *ordinariŭ* (ARISTIA, PLUT. LXIX_2, BARONZI, I. L. I, 206, LAURIAN, F. 35, 130, MARIN, F. 163, 170, 405, id., PR. 34, 48, 86, 135, BĂLĂȘESCU, GR. XVII) și *ordinarĭu* (LAURIAN, F. 68, 82, MARIN, F. 9); *orgoliŭ* (PÎCLEANU, I. XXII, 45, 62, 72, 85, 88) și *orgolĭu* (id., *ibid.*, 15, 209); *particulariŭ* (ARISTIA, PLUT. LXIX_2, $XCII_2$, 242, 253, 282, 344, LAURIAN, F. 8, 91, 176) și *particularĭu* (ARISTIA, PLUT. 139, LAURIAN, F. 44, 77); *personagiŭ* (ODOBESCU, S. II, 506, 507) și *personagĭu* (id., *ibid.*, II, 506); *principiŭ* (ARISTIA, PLUT. XXII_2, $CVII_2$, LAURIAN, F. 15, 50, 54, 59, 91, 101, ODOBESCU, S. II, 251, 360, III, 15, 128, 346) și *principĭul* (LAURIAN, F. 61); *privilegiŭ* (și articulat: *privilegiul*) (ARISTIA, PLUT. 284, LAURIAN, F. 61) și *privilegĭu* (BARASCH, M. I, 17, LAURIAN, F. 33, 58, 164, MARCOVICI, VEL. 105, 133, 183); *radiu* (KRETZULESCU, A. 15), *radiŭ* (id., *ibid.*, 52, 382) și *radĭu* (id. *ibid.*, 140—142, 147, 14, 239) etc. Exemplele din acest paragraf au fost transpuse interpretativ, din scrierea cu caractere chirilice, în scriere cu caractere latine.

Autorii dicționarelor din secolul al XX-lea (ne referim, de pildă, la DA, CADE, DU, DLR, DN, DEX) recomandă rostirea cu diftong (DM este inconsecvent, căci are și indicații de pronunțare în hiat, vezi *beriliu*, *cadmiu*), fără a face însă precizarea felului diftongului. Excepție face A. Scriban, care

BDD-A1393 © 1986-1987 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 18.221.41.214 (2024-04-23 10:18:03 UTC)

în *Dicționaru limbii românești*, Iași, 1939, marchează grafic pe *ŭ*, ca semivocală: *magneziŭ, memoriŭ, muritoriŭ, natriŭ, oficiŭ, opiŭ, orologiŭ, ospiciŭ* etc., la fel ca și H. Tiktin și amintiții autori de dicționare din secolul trecut. Și G. Ivănescu spune, în două rînduri[1], că pronunță cu diftong descendent (de exemplu, *mediŭ*).

Excepție fac și autorii recentului *Dicționar ortografic, ortoepic și morfologic al limbii române*, Editura Academiei R.S. România, București, 1982, dar în sensul aprecierii lui Al. Philippide, căci recomandă cu destulă consecvență rostirea cu diftong ascendent: *accesorĭu, actinĭu, acvarĭu, amfibĭu, barĭu, beneficĭu, colegĭu, cranĭu, curbilinĭu* etc. Cazurile care fac excepție în DOOM de la această regulă ortoepică sînt rarisime (de exemplu, *afeli-u*); se conservă rostirea latinească *i-um* în forme cu *-m* păstrat: *atrium* (cu varianta *atriu*), *aerarium, arcosolium, corium, oidium, pallium, podium*, dar se indică tot hiat și la toate numele proprii de tipul *Aureli-u, Livi-u, Ovidi-u, Silvi-u*[2].

Justificarea unui fenomen lingvistic se reduce la constatarea stării de fapt, nu a stării de drept. Dar existența a trei variante, în cazul în speță: 1) rostirea cu hiat, mai rar întîlnită, dar totuși consemnată, 2) rostirea cu diftong ascendent și 3) rostirea cu diftong descendent, impune și examinarea cauzelor acestei situații.

Pentru trecerea de la rostirea cu hiat la cea cu diftong ascendent (de tipul *bariu — barĭu*), o explicație ar fi orientarea cărturarilor români de la tipul de pronunție latină cu hiat (ce caracteriza rostirea neologismelor latine în germană sau în rusă) la tipul de pronunție latină romanic (francez, italian), în care secvența *-ium* se rostește ca diftong ascendent (cf. fr. *barjŏ*, it. *bàrjo*). Nu este vorba de o evoluție românească, ci de o substituire a modelelor de pronunțare latinești existente în Europa. Dar această substituire este de fapt o încadrare în sistemul românesc al cuvintelor latinești moștenite, în care lat. *-ium, -ius* > rom. *-iu* (de exemplu: *măcelariu* < lat. *macellarius*, rom. *meiu* < lat. *milium*, rom. *ajutoriu* < lat. *adjutorium*) sau în care lat. *-c(u)lus* > rom. *-ku*, scris *-chiu* (de exemplu: rom. *ochiu* < lat. *oculus*, rom. *unchiu* < lat. *avunculus*). Această categorie cu *-iu* este în limba veche atît de bine reprezentată, încît s-a întărit cu forme care nici nu aveau *-ius, -ium* în etimon: *mărariu*, HERODOT (1645), 229, AETHIOPICA, 11^{v}/3, (cf. ngr. μαφά θριον; *mărgăritariu*, (cca 1550) CUV. D. BĂTR. II, 461/16, CORESI TETR. 31, (din mgr. μαργαριτάρι); *mestecătoriu*, MARDARIE, L. 1/7, CUV. D. BĂTR. I, 292, (<*mesteca* + suf. *-(ă)tor*); *miluitoriu*, PSALT. 239, CORESI, EV. 20, VARLAAM, C. 71, (<*milui* + suf. *-tor*), *mulțămitoriu*, DRĂGHICI, R. 8/28, ASACHI, S.L. I, 112, ȘINCAI, HR. II, 114/25, (<*mulțămi* + suf. *-tor*); *mustariu*, N. TEST (1648), 45^{v}/21, (an 1698) GCR I, 320/32, (din magh. *mustár*). Grafiile cu *-i-s̆, -i-s̆, -ĭs̆* la cuvintele moștenite, la împru-

[1] În *Fonetica și morfologia neologismelor române de origine latină și romanică*, în SCȘt. (Iași), Filologie, VII, 1956, fasc. 2, p. 19 (în colaborare cu Liviu Leonte) și în *Istoria limbii române*, „Junimea", Iași, 1980, p. 147, nota 4.

[2] Vezi critica acestei indicații ortoepice la Eugen Munteanu, *Note pe marginea* **DOOM**, în „Analele Științifice ale Universității «Al. I. Cuza» din Iași", Secțiunea III, e. Lingvistică, tomul XXX, 1984, p. 74—78, și la Ion Calotă, *Contribuții la fonetica și dialectologia românească*, „Scrisul Românesc", Craiova, 1986, p. 147.

BDD-A1393 © 1986-1987 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 18.221.41.214 (2024-04-23 10:18:03 UTC)

vechi și la formațiile românești, general întîlnite în epocă[3], adiție literară [4], cu bază în pronunția din unele graiuri daco- semnată și de unele dicționare sau gramatici [6]. Păstrat în ros- în Transilvania și în general în graiurile de nord, diftongul afo- ărut după vibranta *r* în graiurile de sud (unde atlasele lingvistice ază), ceea ce va fi determinat pe autorii de gramatici munteni din scris — fapt acceptat apoi și de alți specialiști, de exemplu [7].

est model românesc (diftongul afonizat *ĭu* din elementele moș- lte cuvinte vechi), neologismele au fost adaptate ca în latina *ĭu*, *mediu*, *promontoriu*, *spațiu*, rostiri susținute mai ales de ă : *calciul*, *mediul*, *promontoriul*, *spațiul*.

aton descendent nu este nici el mai puțin justificat, căci nu se fi făcut analogia cu deja existentul diftong descendent x sau nu) de la multe verbe, adjective, substantive : *scriu*, *viu*, *fiu*. Analogia merge mai departe, neologismele terminate scendent aton urmînd, la plural și la feminin, modelul para- intelor vechi din română cu diftongul accentuat *-ĭu*. Adjecti- *accesóriu*, *-rii*, *-ri-e*, *amfibiu*, *-bii*, *-bi-e* etc., ca și verbul *știu* djectivul *viu*, *vii*, *vi-e* sau substantivul *fiu*, *fii*, *fi-e*, păstrează diftong în flexiune, faptul constituind un temei în plus de a

---

operitori-ă, *ademenitori-ă*, *adeftoi-ă* ,*adunători-ă*, *aflători-ă* ; la ASACHI, M.; *'tori-ă*(25, 29), *înmulțitori-ă* (25, 32), *numitori-ă* (57, 58), *următori-ă* (22, 37): '. : *afițători-ă* (133), *brați-ă* (55), *obicei-ă* (5,86) ; la BARASCH, M. : *ceri-ă* -ă (I, 34), *strălucitori-ă* *(ibid.)*, *unghi-ă* (II, 79); la KRETZULESCU, A. : *mușchi-ă* (8, 55, 193), *unghi-ă* (28, 44); la LAURIAN, F.: *ajutori-ă*(23, 50) *ositori-ă* (62, 100) etc.

Călăuza ortografică, p. 25 : „...în ortografia română, *u* scurt din cuvintele , dispărut din pronunțare, se menține totuși din cauză că uzul literar l-a a de azi."

h. 14 : *plugár(iu)* (pct. 279), *plugár(i(u)* (pct. 141), *plugár(iu)* (pct. 102, 5 : *tovărăș(iu)* (pct. 130), h. 50 : *măsălár(iu)* (pct. 349), ; h. 65 : *furcói(u)* 10, 349, 705), *vîrvár(iu)* (pct. 531), *țăpói(u)* (pct. 762) ; h. 185 : *grădinár(iu)* 49), *grădinár(ia)* (pct. 95, 102, 130, 141, 284), *grădinár(iu)* (pct. 172) etc.

tibile, notate în transcriere fonetică în atlasele lingvistice „la umăr", sînt oastră în rînd, între paranteze.

în *iu* sonus *i* dimidius *u* vix auditur, ut ajutoriu 'adjutorium', quod si def. sonus *u* integer restituitur, et *i* vix auditur, ut *ajutoriul*". HELIADE' gii care au tonul la cea din urmă vocală sînt aceștia, care sînt și cu adevărat *'e, io, iu*" ; vezi și BĂLĂȘESCU, GR. 8.

t tradițiunea literară cît și rostirea — pe cît știm — generală a poporului *arîă* [aici semnul scurtimii notează nu caracterul de semiconsoană al lui *u*, lui ascendent *ĭu* — n.n.], *cuptoriŭ*, *alegătoriŭ*, *ceriŭ*, *poliriŭ*, *moriŭ*, dialectul cis pentru *portar*, *cuptor*, *alegător* etc. Acest obicei de a lepăda pe *ŭ* final destul de vechi, de vreme ce-l întîmpinăm deja în unele din gramaticile nătate a secolului nostru ale căror autori erau munteni, precum Eliade 0) și Bălășescu (1850), și nu știu dacă el este o pură invențiune a scrii- ște pe vreo pronunțare locală existentă undeva prin Valahia. Oricum ar fi bili pronunțarea veche [...] De aceea sîntem de acord să se tolereze scrierea *lografică*, p. 184).

stracție de preiotarea din rostire *(și-ie)*, întrucît aceasta nu schimbă l cuvîntului.

BDD-A1393 © 1986-1987 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 18.221.41.214 (2024-04-23 10:18:03 UTC)

considera că adaptarea neologismelor cu *-iu* la tipul diftong descendent ar fi fost mai organică — prin regularitate —, decît adaptarea la tipul cu diftong ascendent, căci încadrarea la acest al doilea tip produce la neologisme o paradigmă neregulată : adj. masc. sg. *contrariu* (cu diftong ascendent) are pluralul *contrarii* (cu diftong descendent) și femininul sg. *contrari-e* (cu hiat). De altfel, modelul românesc vechi *țipár(iu)* [9] sau *țipár(ĭu)* [10] nu se mai întîlnește decît dialectal prin Transilvania, iar analogia nu funcționează la plural, ceea ce îl va fi îndemnat pe H. Tiktin să observe : „Se scrie însă *memoriŭ*, *promontoriŭ*, *martiriŭ*, *executoriŭ*, *propriŭ* etc., unde *i* din terminație e p l e n i s o n [sublinierea noastră]. Compară pluralele *memorii*, *promontorii* etc. cu plurale *ajutoare*, *alegători* etc." [11] Și totuși, singurul neologism românesc cu *-iu* care păstrează în rostire și în recomandările vreunui dicționar modern diftongul descendent este *impiu* (DN [3] ; lipsește în DOOM), dar acest tratament de excepție se explică prin accentuarea pe diftong.

Dacă rostirea *calciu*, *fluviu*, *meritoriu* ar fi nu numai justificată teoretic și atestată în trecut, ci și reală în etapa actuală a limbii române [12] și recomandată de îndreptarele ortoepice, ar urma, în consecință, ca forma articulată să se pronunțe *calci-ul*, *fluvi-ul*, ca și *fi-ul* [13], *vi-ul*, *albăstri-ul*. E posibil ca și această consecință — pronunțarea cu hiat la forma articulată față de pronunțarea cu diftong, în spiritul limbii române, la forma nearticulată — să fi determinat uzul a alege dintre cele două posibilități de rostire o a treia, sinteză sau compromis, cu diftong ascendent la singular masculin nearticulat și articulat, cu diftong descendent la masculin plural și cu hiat la feminin. Iar această situație, complicată și abnormă în teorie, o dată devenită deprindere practică, este normată, cum se și cuvine, ca singura pronunțare corectă.

Considerațiile de mai sus nu s-au dorit o pledoarie pentru altă normă de pronunțare literară decît cea întîlnită frecvent în uz și recomandată de DOOM, ci și-au propus să ilustreze, cu un exemplu, complexitatea procesului de adaptare a neologismelor în limba română.

L'ORTHOPHONIE DU NÉOLOGISME LATIN. FORMATIONS EN *-IU*

RÉSUMÉ

L'auteur analyse, à partir d'exemples du siècle dernier et de la langue contemporaine, les modalités d'adaptation en roumain des néologismes finissant en *-iu*, emprunts savants au latin, au français ou à l'italien. L'on constate que la séquence considérée etait prononcée, durant les quelques 150 ans envisagés, de trois manières : comme hiatus (la prononciation post-Renaissance, normée par Erasme), comme diphtongue descendante (par analogie avec la diphtongue descendante accentuée de la finale de plusieurs mots roumains), comme diphtongue ascendante (évoquant la prononciation de plusieurs mots hérités au latin dans certains parlers daco-roumains, prononciation devenue tradition littéraire au siècle dernier).

L'usage actuel, accepté par les normes de prononciation, est un compromis, une synthèse des trois types de prononciation étudiés.

Centrul de Lingvistică, Istorie Literară și Folclor Iași, str. Codrescu, nr. 2

[9] ALR SN III, h. 738, pct. 95, 130, 141.

[10] *Ibid.*, pct. 172.

[11] H. Tiktin, *Călăuza ortografică*, p. 184.

[12] Pentru singurul neologism terminat în *-iu* înregistrat în atlase — *doliu*, vezi ALR II/I, h. 174 — se constată, în ordinea frecvenței, realizarea acestei secvențe ca diftong ascendent: *dóliu*, în pct. 105, 157, 514, 520, 705, 784, 791, 987, ca hiat, *dóliu*, în pct. 723, 728, 762, 769, și ca diftong descendent, *dóliu*, în pct. 899.

[13] În rostirea reală *fi-ul*, ceea ce nu schimbă caracterul bisilabic al cuvîntului.

BDD-A1393 © 1986-1987 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 18.221.41.214 (2024-04-23 10:18:03 UTC)